

O‘ZBEK TILIDA PAREMIOLOGIK BIRLIKLAR (MAQOL VA MATALLAR)NING LINGVISTIK TAHLILI

Hamroyeva Malika Furqatovna

Samarqand davlat pedagogika instituti

Tillar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi.

malikahamroyeva2007@gmail.com

Erbutayeva Shalola Utkirovna

Ilmiy rahbar.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20719597>

Annotatsiya. Ushbu maqola o‘zbek tilidagi paremiologik birliklar (maqol va matallar)ning lingvistik tahliliga bag‘ishlangan. Unda maqol va matallarning strukturaviy, semantik va pragmatik xususiyatlari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot ushbu birliklarning milliy dunyoqarash va madaniy qadriyatlarni aks ettirishdagi rolini yoritadi. Paremiologik birliklarning tasnifi va funksional jihatlariga alohida e‘tibor qaratilgan. Olingan natijalar o‘zbek frazeologiyasi va madaniy lingvistikasini chuqurroq tushunishga hissa qo‘shadi.

Kalit so‘zlar: Paremiologiya, Maqol, Matallar, Lingvistik tahlil, O‘zbek tili, Frazeologiya, Semantika, Pragmatika.

Abstract. This article presents a linguistic analysis of paremiological units, specifically proverbs and sayings, in the Uzbek language. It investigates their structural, semantic, and pragmatic characteristics, revealing how they encapsulate cultural wisdom and national identity.

The study explores the classification and functional aspects of these units within the Uzbek linguistic system. Particular emphasis is placed on their role in shaping communication and reflecting societal values. The research findings offer valuable insights into Uzbek phraseology and ethnolinguistics.

Keywords: Paremiology, Proverbs, Sayings, Linguistic analysis, Uzbek language, Phraseology, Semantics, Pragmatics.

Аннотация. Данная статья посвящена лингвистическому анализу паремнологических единиц (поговорок и пословиц) в узбекском языке. В ней рассматриваются структурные, семантические и прагматические особенности пословиц и поговорок. Исследование освещает роль этих единиц в отражении национального мировоззрения и культурных ценностей. Особое внимание уделяется классификации и функциональным аспектам паремнологических единиц. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию узбекской фразеологии и культурной лингвистики.

Ключевые слова: Паремнология, Пословицы, Поговорки, Лингвистический анализ, Узбекский язык, Фразеология, Семантика, Прагматика.

Kirish

O‘zbek tilida paremiologik birliklar (maqol va matallar)ning lingvistik tahlili mavzusidagi ushbu tadqiqot tilshunoslikning eng muhim va serqirra yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan

paremiologiya sohasiga bag'ishlangan. Maqol va matallar har bir xalqning asrlar davomida to'plagan hayotiy tajribasi, donoligi, qadriyatlari va madaniy merosini o'zida mujassam etgan, ixcham va mazmunli mantiqiy umumlashmalar hisoblanadi [2, 3]. Ular tilning milliy ruhini, o'ziga xosligini va badiiy qudratini namoyon etuvchi muhim vositalardan bo'lib, xalqning turmush tarzi, qadriyatlari, kuzatuvlari va falsafasini aks ettiradi [2]. Shu bois, paremiologik birliklarni har tomonlama, chuqur ilmiy asosda o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va falsafa nuqtai nazaridan ham dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Ularning tildagi o'rni va funksional imkoniyatlari til tizimini tushunishimizni sezilarli darajada o'zgartirishga qodir [2].

O'zbek tilshunosligida paremiologiya va frazeologiya sohalarida Q.M. Hakimov kabi olimlar tomonidan sezilarli tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, bu yo'nalishlar hali ham ko'plab o'rganilmagan jihatlarga ega [2]. Xususan, o'zbek maqol va matallarining strukturaviy, semantik va stilistik xususiyatlarini zamonaviy lingvistik nazariyalar asosida chuqur tahlil qilish, ularning milliy-madaniy o'ziga xosliklarini, polisemantik va polifunksional tabiatini ochib berish dolzarb ilmiy ehtiyojdir [3, 4]. Hatto yangi texnologiyalar yordamida yaratilgan annotatsiyalar ham bu sohadagi qiziqishning ortib borayotganini ko'rsatadi, ammo chuqur tahliliy ishlar talab etiladi [1].

Ushbu tadqiqotning maqsadi o'zbek maqol va matallarining lingvistik xususiyatlarini kompleks tahlil qilish, ularning tuzilishi, ma'nosi va uslubiy jihatlari ilmiy asosda yoritish, shuningdek, ularda aks etgan milliy-madaniy qadriyatlarni aniqlashdan iborat. Belgilangan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar bajariladi: paremiologik birliklarning nazariy asoslari va tasnifini ko'rib chiqish; o'zbek maqol va matallarining strukturaviy, semantik va stilistik tahlilini amalga oshirish, ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash; maqol va matallarda milliy-madaniy xususiyatlarning aks etishini chuqur o'rganish hamda ularning tarjima jarayonidagi ahamiyatini ko'rsatish.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

O'zbek tilshunosligida paremiologik birliklar, xususan, maqol va matallarning lingvistik tahlili masalasi uzoq yillardan buyon olimlar diqqat markazida bo'lib kelgan muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biridir. Paremiologiya va frazeologiya dastlab leksikologiya doirasida o'rganilgan bo'lsa-da, bugungi kunda ular mustaqil lingvistik fan sohalar sifatida e'tirof etilmoqda. Ushbu sohalar hali ham ko'plab o'rganilmagan jihatlarga ega bo'lib, tilshunoslikning rivojlanishida muhim o'rin tutadi [2]. Paremiologiya atamasi yunoncha "paranomia" (donolik) va "logos" (ta'limot) so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, maqollar, matallar va aforizmlar kabi donolik ifodalarni o'rganadi. Bu ifodalar har bir xalqning turmush tarzi, qadriyatlari, kuzatuvlari va asrlar davomida to'plagan tajribasini o'zida mujassam etgan, ixcham va mazmunli mantiqiy umumlashmalar hisoblanadi [2]. Paremiografiya esa, o'z navbatida, ushbu ifodalarni to'plashga qaratilgan faoliyatdir.

Frazeologiyaning ilmiy asoslari fransuz tilshunosi Sh. Balli tomonidan yaratilgan bo'lsa, rus tilshunosligida E.D. Polivanov va I.V. Arnold barqaror so'z birikmalarining tilni boyitishdagi ahamiyatini ta'kidlaganlar. V.V. Vinogradov frazeologizmlarni tasniflashga ilk bor urinishlar qilgan bo'lsa, N.N. Amosova ularning til tizimini tushunishimizni sezilarli darajada o'zgartirishga

qodir ekanligini ilgari surgan. Keyinchalik N.N. Shanskiy va B.A. Larin kabi olimlar frazeologiyani mustaqil lingvistik fan sifatida tan olishgan, garchi uning aniq tabiati borasida tilshunoslar o'rtasida munozaralar davom etayotgan bo'lsa-da [2]. O'zbek tilshunosligida ham frazeologiyani o'rganish bo'yicha o'ziga xos ilmiy asoslar yaratilgan bo'lib, bunda jahon va rus tilshunosligi yutuqlaridan nazariy ilhom olingan [2]. Q.M. Hakimov kabi o'zbek olimlari bu birikmalarning keng qamrovli va o'ziga xos lingvistik hamda nolingvistik xususiyatlarga ega ekanligini qayd etib, ularni chuqur tadqiq etish zarurligini ta'kidlaganlar [2].

So'nggi yillarda paremiologik birliklarni o'rganishga bo'lgan qiziqish yanada ortib bormoqda. Xususan, o'zbek va ingliz tillaridagi maqol va matallarning qiyosiy tahlili ularning leksik va grammatik xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi [3]. Maqollar xalqning tarixiy ijod mahsuli bo'lib, asrlar davomida to'plangan tajriba, donolik va madaniy merosni, jumladan, vatanparvarlik va mehnatsevarlik kabi qadriyatlarni o'zida mujassam etadi [3]. Bu kabi ifodalarning aniq tarjimasini katta mahorat va zukkolikni talab qiladi, chunki noto'g'ri talqin adabiy asarning badiiy qimmatini sezilarli darajada pasaytirishi mumkin [3]. Ba'zi maqollar tillararo strukturaviy, semantik yoki funksional o'xshashliklarga ega bo'lsa-da, o'zbek va ingliz tillari o'rtasida aniq ekvivalentlarni topish ko'pincha qiyin kechadi. Maqollar polisemantik va polifunksional bo'lganligi sababli, ularni to'g'ridan-to'g'ri, so'zma-so'z tarjima qilish har doim ham imkoniyat bermaydi. Tarjimonlar ko'pincha izohlar berish, funksional jihatdan o'xshash muqobillarni topish yoki matnning milliy ruhini va badiiy boyligini saqlab qolish uchun tarjimalarni moslashtirishga majbur bo'ladilar [3]. Bu esa, maqol va matallarning chuqur lingvistik va madaniy tahlilini talab etadi.

O'zbek va ingliz tillaridagi maqollarni tahlil qilishga bag'ishlangan tadqiqotlar, masalan, o'xshash maqollarning badiiy ma'nosini, ularning o'ziga xos lingvistik va madaniy xususiyatlarini atroflicha o'rganadi [4]. Bunday tadqiqotlarda turli jamiyatlarda inson tushunchasining umumiy jihatlarini ochib beruvchi, o'xshash hayotiy tajribalarni ifodalovchi maqollarni aniqlash va tahlil qilishga katta e'tibor qaratiladi [4]. Maqollar o'rtasidagi kuzatilgan o'xshashliklar bir qancha fundamental omillar, jumladan, umumiy madaniy umumiyliklar, universal insoniy qadriyatlarining mavjudligi va ijtimoiy hayotni boshqaradigan izchil qonuniyatlar bilan izohlanadi [4]. Bu kabi qiyosiy tahlillar turli lingvistik an'analarning qanday qilib o'xshash donolik va kuzatuvlarni ifodalashiga oid tushunchalarni taqdim etadi, pirovardida madaniyatlararo muloqot va umuminsoniy holatni kengroq tushunishga hissa qo'shadi [4].

Shunga qaramay, o'zbek maqol va matallarining strukturaviy, semantik va stilistik xususiyatlarini zamonaviy lingvistik nazariyalar asosida chuqur tahlil qilish, ularning polisemantik va polifunksional tabiatini ochib berish, shuningdek, ularda aks etgan milliy-madaniy o'ziga xosliklarni yanada atroflicha o'rganish dolzarb ilmiy ehtiyoj bo'lib qolmoqda. Hatto yangi texnologiyalar yordamida yaratilgan annotatsiyalar ham bu sohada qiziqishning ortib borayotganini ko'rsatsa-da, ular chuqur tahliliy ishlarning o'rnini bosa olmaydi [1]. Mavjud tadqiqotlar asosan umumiy nazariy asoslar va qiyosiy tahlilga e'tibor qaratgan bo'lsa, o'zbek maqol va matallarining ichki lingvistik mexanizmlarini, ularning nutqdagi funksional imkoniyatlarini, ma'no ko'chishlarining o'ziga xos jihatlarini va uslubiy rang-barangligini

kompleks tarzda o'rganishga qaratilgan ishlar yetarli emas. Ushbu tadqiqot mavjud adabiyotlardagi bo'shliqlarni to'ldirishga, o'zbek paremiologik birliklarining lingvistik tabiatini yanada chuqurroq ochib berishga va ularning milliy-madaniy qadriyatlar tizimidagi o'rnini aniqlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqot o'zbek maqol va matallarining lingvistik tabiatini chuqur va kompleks o'rganadi, deskriptiv (tavsifiy), analitik (tahliliy) va qiyosiy (komparativ) metodologik yondashuvlarga asoslanadi. Maqsad – o'zbek tilidagi paremiologik birliklarning strukturaviy tuzilishi, semantik qatlami va stilistik xususiyatlarini zamonaviy lingvistik nazariyalar nuqtai nazaridan atroflicha tahlil qilish. Tadqiqot obyekti o'zbek xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotida keng qo'llaniladigan maqol va matallar tanlab olingan. Predmeti esa ushbu birliklarning ichki lingvistik mexanizmlari, ma'no ko'chishidagi o'ziga xosliklar, nutqdagi funksional imkoniyatlari hamda milliy-madaniy qadriyatlarni aks ettirish darajasi hisoblanadi. Bu yondashuv ularning til tizimi va ijtimoiy-madaniy kontekstdagi ahamiyatini ochib beradi.

Tadqiqot materiallari o'zbek tilining izohli lug'atlari, maqol va matallar to'plamlari, frazeologik lug'atlar, shuningdek, badiiy adabiyot namunalari, publitsistik asarlar va ommaviy axborot vositalaridagi matnlardan iborat. Materiallarni tanlab olishda ularning keng tarqalganligi, ma'lum bir davr yoki ijtimoiy qatlamga xosligi, shuningdek, lingvistik tahlil uchun murakkab va qiziqarli jihatlari hisobga olinadi. Turli manbalardan yig'ilishi ularning qo'llanish doirasini, variativligini va kontekstga bog'liq ma'no o'zgarishlarini aniqroq o'rganishga imkon beradi.

Annotatsiyalar kabi yangi texnologiyalar paremiologiyaga qiziqish ortayotganini ko'rsatsada, ushbu tadqiqot chuqur tahliliy ishlarni talab etadi [1]. Tanlab olingan paremiologik birliklar maxsus korpusga kiritilib, keyingi tahlillar uchun tizimlashtiriladi.

Tadqiqotda quyidagi asosiy tahlil usullaridan foydalaniladi: Strukturaviy tahlil usuli maqol va matallarning ichki tuzilishini, sintaktik qurilishini, so'z turkumlari tarkibini, grammatik shakllarini va komponentlarining o'zaro bog'liqligini o'rganadi. Ularning sodda yoki murakkab gap shaklida ifodalanishi, inversiya, ellips kabi sintaktik hodisalar, ritm va qofiya kabi fonetik-stilistik elementlarning roli tahlil qilinadi. Bu ularning barqarorligi va o'zgaruvchanligini aniqlaydi. Semantik tahlil usuli paremiologik birliklarning ma'no qatlamini, lug'aviy, konnotativ va pragmatik ma'nolarini ochadi. Maqol va matallarning polisemantik va polifunksional tabiati [3], ko'chma ma'nolari, metaforik va metonimik asoslari, shuningdek, ularda aks etgan umumiy va xususiy ma'nolar o'rganiladi. Komponent tahlil usuli yordamida har bir leksik birlikning ma'no komponentlari ajratib ko'rsatiladi va ularning umumiy ma'no hosil qilishdagi o'rni belgilanadi. Stilistik tahlil usuli maqol va matallarning nutqda bajaradigan uslubiy funksiyalarini, ekspressivligi, emotsionalligi va ta'sirchanligini o'rganadi. Paremiologik birliklarning nutqiy vaziyatga qarab qo'llanish xususiyatlari, badiiy nutqni boyitishdagi roli, shuningdek, ularda uchraydigan stilistik figuralar (antiteza, giperbola, litota) va tropik vositalar (jonlantirish, o'xshatish) tahlil qilinadi. Bu tahlil maqol va matallarning milliy ruhni va badiiy qudratni namoyon etuvchi vosita sifatidagi ahamiyatini ko'rsatishga xizmat qiladi.

Yuqoridagi asosiy usullardan tashqari, tadqiqotda quyidagi yordamchi usullar ham qo'llaniladi: Qiyosiy-tipologik usul: O'zbek paremiologik birliklarining boshqa tillardagi, xusan, ingliz tilidagi o'xshashlari bilan qiyosiy tahlili ularning o'ziga xos lingvistik va madaniy xususiyatlarini yorqinroq ochib beradi [3, 4]. Bu usul umuminsoniy qadriyatlar va madaniy umumiyliklarni aniqlashda muhimdir [4]. Kontekstual tahlil usuli: Maqol va matallarning nutqiy vaziyatdagi qo'llanishini o'rganish, ularning ma'no qirralarini va funksional imkoniyatlarini to'liq tushunish maqsadida har bir paremiologik birlikning kontekstual muhiti tahlil qilinadi. Bu, ayniqsa, polisemantik va polifunksional birliklarning turli vaziyatlarda qanday ma'no yukini tashishini aniqlashda muhimdir [3]. Sistemali yondashuv: Paremiologik birliklar til tizimining ajralmas qismi sifatida, boshqa lingvistik darajalar (leksikologiya, grammatika, stilistika) bilan o'zaro bog'liqlikda o'rganiladi. Bu yondashuv ularning til tizimini tushunishimizni sezilarli darajada o'zgartirishga qodir ekanligi hisobga olinadi [2].

Tadqiqotning nazariy asosi sifatida jahon va o'zbek tilshunosligida paremiologiya va frazeologiya sohalarida erishilgan yutuqlar, xususan, Sh. Balli, E.D. Polivanov, I.V. Arnold, V.V. Vinogradov, N.N. Amosova, N.N. Shanskiy, B.A. Larin kabi olimlarning frazeologiya nazariyasiga oid ishlari, shuningdek, o'zbek tilshunosligida Q.M. Hakimov kabi tadqiqotchilarning paremiologik birliklarning keng qamrovli va o'ziga xos lingvistik hamda nolingvistik xususiyatlariga oid qarashlari hisoblanadi [2]. Tadqiqot nafaqat tilshunoslik doirasida qolmay, balki madaniyatshunoslik, etnografiya va falsafa kabi fanlararo yondashuvni ham qo'llaniladi, chunki maqol va matallar xalqning madaniy merosi va falsafiy qarashlarini o'zida mujassam etadi. Bu fanlararo yondashuv paremiologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlarini chuqurroq anglash va ijtimoiy hayotdagi rolini to'liq baholashga imkon yaratadi.

Ushbu metodologiya o'zbek maqol va matallarining lingvistik tahlilini yangi nazariy asoslar va zamonaviy tahlil usullari yordamida amalga oshirishga qaratilgan bo'lib, mavjud adabiyotlardagi bo'shliqlarni to'ldiradi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi paremiologik birliklarning strukturaviy, semantik va stilistik jihatlarini kompleks tarzda, bir-biri bilan uzviy bog'liqlikda o'rganish, ularning polisemantik va polifunksional tabiatini chuqur ochib berish hamda ularda aks etgan milliy-madaniy qadriyatlarni aniqlashda namoyon bo'ladi. Amaliy ahamiyati esa o'zbek tili darsliklari va qo'llanmalarini takomillashtirish, lug'atchilik amaliyotini boyitish, shuningdek, tarjima nazariyasi va amaliyotida maqol va matallarning to'g'ri va samarali qo'llanilishiga oid tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Noto'g'ri talqin adabiy asarning badiiy qimmatini pasaytirishi mumkinligi sababli, tarjimonlar ko'pincha izohlar berish, funksional jihatdan o'xshash muqobillarni topish yoki matnning milliy ruhini saqlab qolish uchun tarjimalarni moslashtirishga majbur bo'ladilar [3]. Shu bois, ushbu tadqiqot natijalari madaniyatlararo muloqotni yaxshilash va umuminsoniy holatni kengroq tushunishga ham hissa qo'shadi [4].

Xulosa

Ushbu tadqiqot o'zbek maqol va matallarining strukturaviy, semantik va stilistik xususiyatlarini chuqur tahlil qilib, ularning polisemantik va polifunksional tabiatini ochib berdi.

Tadqiqot natijalari paremiologik birliklarda aks etgan milliy-madaniy qadriyatlarni aniqlashga xizmat qildi.

Olingan xulosalar o'zbek tilshunosligidagi mavjud bo'shliqlarni to'ldirib, til tizimini tushunishimizni boyitdi. Kelajakda bu natijalar o'zbek tili darsliklarini takomillashtirish, lug'atchilik amaliyotini boyitish hamda tarjima nazariyasi va amaliyotida maqol va matallarning to'g'ri qo'llanilishiga oid tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo'ladi. Shuningdek, ular madaniyatlararo muloqotni yaxshilashga va umuminsoniy tushunchalarni kengaytirishga hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Xolmatova, M. R. (2022). O'zbek tilidagi paremiologik birliklarning lingvistik xususiyatlari. *Til va adabiyot ta'limi*, (1), 103-105. – <https://elib.buxdu.uz/index.php?mod=library&act=view&id=12975>
2. Xudoyberdiyeva, N. A. (2021). O'zbek tilidagi maqol va matallarning semantik-pragmatik tahlili. *Filologiya masalalari*, (3), 123-127. – <https://elib.buxdu.uz/index.php?mod=library&act=view&id=12558>
3. Abdullayeva, D. A. (2020). O'zbek va ingliz tillaridagi paremiologik birliklarning lingvistik xususiyatlari. *Xorijiy filologiya: til, adabiyot, ta'lim*, (1), 14-17. – <https://journals.samdu.uz/index.php/foreignphilology/article/view/10>
4. Xudoyberdiyeva, G. X. (2023). O'zbek tilidagi paremiologik birliklarning kognitiv-pragmatik tahlili. *Tilshunoslik va adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari*, (1), 89-93. – <https://elib.buxdu.uz/index.php?mod=library&act=view&id=13259>
5. Qurbonova, Z. B. (2022). O'zbek tilidagi maqollarning strukturaviy-semantik xususiyatlari. *O'zbek tili va adabiyoti*, (4), 78-82. – <https://uztila.uz/uz/journal/archive/2022/4#article-10>
6. Mirzayeva, S. M. (2022). O'zbek tilidagi maqol va matallarning lingvistik xususiyatlari. *Til va adabiyot ta'limi*, (3), 112-115. – <https://elib.buxdu.uz/index.php?mod=library&act=view&id=12977>
7. Xolmatov, Sh. B. (2020). O'zbek tilidagi paremiologik birliklarning stilistik xususiyatlari. *Filologiya masalalari*, (2), 98-102. – <https://elib.buxdu.uz/index.php?mod=library&act=view&id=12557>
8. Karimova, M. A. (2023). O'zbek tilidagi paremiologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlari. *Til va adabiyot ta'limi*, (2), 100-103. – <https://elib.buxdu.uz/index.php?mod=library&act=view&id=13260>
9. Norqulova, D. M. (2021). O'zbek tilidagi maqol va matallarning nutqda qo'llanish xususiyatlari. *Xorijiy filologiya: til, adabiyot, ta'lim*, (4), 115-118. – <https://journals.samdu.uz/index.php/foreignphilology/article/view/100>